



پژوهش‌های نوین تاریخی

زیر نظر اسماعیل سنگاری

شماره ۲

تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران

در عصر آل بویه



صادق حجتی

۱۳۹۳

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
شابک
فروست
بیت فهرست‌نویسی
موضوع
شناسه افزوده
کتاب
بندی
شماره کتاب ملی

حجتی، صادق، ۱۳۴۲-
تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران در عصر آل بویه / صادق حجتی.
تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه، ۱۳۹۳.
۵۱۲ ص.
۹۷۸-۶۰۰-۲۵۳-۱۱۸-۶
پژوهش‌های نوین تاریخی: شماره ۳.
فیفا
بویه‌یان
ایران - تاریخ - بویه‌یان، ۳۲۰-۴۴۷ ق.
سنگاری، اسماعیل، ۱۳۵۳؛ ویراستار علمی و ناظر
DSR ۷۱۳/۱۳۹۱
۹۵۵/۰۳۸۵
۳۰۹۱

تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران در عصر آل بویه

صادق حجتی

زیر نظر دکتر اسماعیل سنگاری (عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان)

ویراستار: مینا غره‌ها

طراح گرافیک: علی موسی

حروف‌چینی و آماده‌سازی: واحد تولید کتاب پارسه

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۳

تیراژ: ۱۱۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۵۳-۱۱۸-۶

هرگونه بهره‌برداری از کتاب بدون اجازه ممنوع است.

بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه

تهران، خیابان انقلاب، خیابان فخررازی، خیابان شهیدلای زانداران شمالی

پلاک ۷۴، طبقه دوم، تلفن: ۶۶۴۷۷۴۰۵

www.parsehbook.com

info@parsehbook.com

تصویر روی جلد: ظرفی منقوش که پرنده‌ای زیبا بر آن نقش بسته است.

سده‌های ۱۰-۱۱ م؛ ساری واقع در شمال ایران.

تصویر پشت جلد: ظرفی منقوش متعلق به سده ۱۰ هجری از ایران که اکنون در

موزه متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود.



مشاوران علمی مجموعه "پژوهش‌های نوین تاریخی"

سروراستاران و ناظران: اسماعیل سنگاری، محمد ابراهیم فتاحی، رضا مختاری اصفهانی

- دکتر حسین آبادیان، تاریخ و فرهنگ عصر قاجار و پهلوی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین
- دکتر فریدون الهیاری، تاریخ قرون میانه ایران، دانشگاه اصفهان
- احمد بنی جمالی، اندیشه سیاسی و تاریخ معاصر ایران، دانشگاه آزاد اسلامی کرج
- دکتر روح‌الله بهرامی، تاریخ و فرهنگ اسلام، دانشگاه کرمانشاه
- دکتر سهیلا ترابی فارسانی، تاریخ اقتصادی معاصر ایران، دانشگاه نجف‌آباد
- سرور اسماعیل سنگاری، تاریخ و فرهنگ ایران باستان، دانشگاه اصفهان
- دکتر سعید صفری شایخ، فرهنگ ایران دوره اسلامی، دانشگاه آزاد ابادۀ فارس
- دکتر ابراهیم عباسی، علوم سیاسی و تاریخ معاصر ایران، دانشگاه شیراز
- عباسی عبدی، فرهنگ ایران اسلام و ایران، تهران
- محمد ابراهیم فتاحی، تاریخ عصر ایران، تهران
- دکتر احمد گل محمدی، علوم اسلامی، دانشگاه امام خمینی، تهران
- دکتر ونسا مارتین، تاریخ قاجار و دوره مشروطیت، دانشگاه لندن، انگلستان
- رضا مختاری اصفهانی، تاریخ معاصر ایران، تهران
- دکتر اندرو، ج. نیومن، تاریخ ایران و اسلام و عصر صفوی، دانشگاه ادینبورو، اسکاتلند



کأنهم يوم يرونهم ا لم يلبثوا الا عشية او ضحاها
(قرآن کریم، ۴۶/۷۹)
به پدرم برای خاطره خوش معلم اول ابتدایی‌ام
و مادرم، معلم مهر و عاطفه....

نام این اثر واقع می‌کند به رهپویان خستگی ناپذیر پژوهش‌های ایرانی

هنری فریک آمدرز (۱۸۵۴-۱۹۱۷ م.) (Henry Frederick Amedroz 1875 - 1917)

به پاس تسهیل ارتباطات علمی در زمینه مطالعات بویهی

پژوهشگر برجسته‌ای است (۱۲۹۲-۱۳۸۳ ش.)؛ به پاس تحقیقات ارزنده‌اش

در زمینه تاریخ و فرهنگ ایران

www.ketab.ir

۱۵	یادداشت ناشر
۱۷	دربارهٔ مجموعه
۱۹	پیش‌گفتار
۲۳	بررسی منابع و مآخذ
۴۷	بخش اول: تاریخ سیاسی

شکل‌گیری و قدرت‌یابی

۴۹	فصل اول: ریشه‌ها؛ دیلم و دیلمیان
۷۱	فصل دوم: تکاپوی قدرت
۹۱	فصل سوم: آل‌بویه در بغداد؛ خلافت رنگ‌باخته

آل‌بویه در اوج قدرت

۱۱۱	فصل چهارم: رکن‌الدوله؛ چرخ فلک قدرت
۱۳۱	فصل پنجم: عضدالدوله؛ شاهنشاه
۱۷۳	فصل ششم: وارثان عضدالدوله؛ بحران جانشینی
۱۸۵	فصل هفتم: فخرالدوله؛ حکومت اقبال

افول دولت بویه

۱۹۷	فصل هشتم: بهاء الدوله؛ پایان اقتدار
۲۰۹	فصل نهم: جانشینان بهاء الدوله؛ انحطاط
۲۳۳	فصل دهم: مناسبات خارجی
۲۳۴	آل بویه و فاطمیان
۲۴۱	آل بویه و بیزانس
۲۴۵	آل بویه و غزنویان
۲۴۶	آل بویه و حمدانیان
۲۴۹	بخش سوم: رسدگ لندن
۲۵۱	فصل اول: اقتصاد و نظام مالی
۲۵۱	نظام مالی و مالیاری
۲۶۶	کشاورزی
۲۷۱	اقتصاد تجاری
۲۷۷	فصل دوم: تشکیلات و نظام اداری
۲۷۷	وزارت و وزیران
۳۰۳	دیوان‌ها
۳۱۲	قضاوت
۳۱۹	حسبه
۳۲۲	نقابت
۳۲۹	فصل سوم: سپاه
۳۳۹	سازمان اداری سپاه
۳۴۸	شیوه نبرد و جنگ افزارها
۳۵۱	فصل چهارم: حیات علمی و فرهنگی
۳۵۷	پزشکی
۳۶۱	نجوم و ریاضیات
۳۷۲	ادبیات
۳۷۹	پروردگان دوره بویه
۴۰۱	فصل پنجم: هنر و معماری

۴۰۳	 معماری
۴۰۷	 خوشنویسی
۴۱۹	 منسوجات (پیوند هنر و صنعت)
۴۲۸	 فلزکاری
۴۳۳	 پیوست‌ها
۴۳۳	 پیوست ۱: گزیدهٔ مکتوبات بویه‌ی
۴۵۹	 پیوست ۲: گناه‌مار رویدادها
۴۸۱	 کتابخانه
۴۹۳	 نمایه

۵۲	تصویر شماره ۱: نقشه دیار دیم رزمی و اساطیری
۸۹	تصویر شماره ۲: دودمان بویه
۱۱۰	تصویر شماره ۳: مناطق تحت نفوذ سه امیر بویه
۱۷۱	تصویر شماره ۴: محدوده قلمرو عضدالدوله
۱۹۵	تصویر شماره ۵: قلمرو کلی آل بویه
۲۳۲	تصویر شماره ۶: جدول امرای آل بویه
۲۶۴	تصویر شماره ۷: سکه‌های بویه
۲۶۵	تصویر شماره ۸: نقشه ضرابخانه‌های آل بویه
۳۶۷	تصویر شماره ۹: طرح‌های فلکی از عبدالرحمن صوفی
۴۰۵	تصویر شماره ۱۰: طرح بند امیر
۴۱۷	تصویر شماره ۱۱: قطعاتی از قرآن ابن بواب نسخه کتابخانه چیستریتی
۴۱۸	تصویر شماره ۱۲: تصویری از تذهیب‌های قرآن ابن بواب نسخه کتابخانه چیستریتی
۴۲۶	تصویر شماره ۱۳: مرحل چوبی ساخته شده برای عضدالدوله
۴۲۹	تصویر شماره ۱۴: نمونه قطعاتی از منسوجات بویه
۴۳۱	تصویر شماره ۱۵: پارچه برنجی ساخته شده برای عزالدوله بختیار

www.ketab.ir

إِنِّي رَأَيْتُ أَنَّهُ لَا يَكْتُبُ إِنْسَانٌ كِتَابًا فِي يَوْمِهِ إِلَّا قَالَ فِي غَدِهِ لَوْ غَيَّرَ هَذَا الْكَانَ أَحْسَنَ،
لَوْ غَيَّرَ ذَلِكَ الْكَانَ بَسْطَحَسَنَ، وَلَوْ قَدَّمَ هَذَا الْكَانَ أَفْضَلَ، وَلَوْ تَرَكَ هَذَا الْكَانَ أَجْمَلَ، وَهَذَا
مِنْ عَظَمِ الْبَشَرِ وَهُوَ دَلِيلٌ عَلَى اسْتِیْلَاءِ النِّقْصِ عَلَى جَمَلَةِ الْبَشَرِ

هیچ: کسی را ندیده‌ام که امروز چیزی بنویسد و روز بعد نگویسد اگر این تغییر
صورت می‌دهد، بهتر بود و اگر آن موضوع اضافه می‌شد، خوش‌تر می‌نمود
و اگر این مطلب را حذف می‌گرفت، خوب‌تر می‌شد و چنانچه این موضوع کنار
نهاده می‌شد، زیباتر بود. اینها بزرگ‌ترین عبرت‌هاست و دلیلی است بر غلبه
نقص بر همه بشر

عماد کاتب اصفهانی،

به نقل از معجم‌الادباء، یاقوت حموی

بی‌گمان آشنایی مردمان این مرزوبوم کهن با تاریخ گذشتگان، می‌تواند آنان را در جریان
فراز و فرودهای نخلخ و شیرین تاریخ قرار دهد؛ خواهی که اگر به‌گونه‌ای دیگر رقم
می‌خورد، آینده نیز مسیری دیگر را می‌پیمود.

«بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه» در سال ۱۳۸۸ به‌منظور آشنایی جامعه کتاب‌خوان
با تاریخ و فرهنگ ایران و جهان، تصمیم به چاپ مجموعه‌ای تحت عنوان «دست‌گیرنده تاریخ»
ایران و جهان از خند باستان تا عصر حاضر باشد. این مجموعه آثار تالیفی و ترجمه در
حوزه‌های تواریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، تاریخ هنر، باستان‌شناسی، آثار باستانی،
تاریخ سلسله‌ها و مشخصیت‌های تاریخی تأثیرگذار در تاریخ ایران و جهان را دربرمی‌گیرد.
در راستای این سیاست، انتشار مجموعه تاریخ و پژوهش‌های مرتبط با آن با سبک و سیاقی
نو و در قالب چهار مجموعه عمومی و تخصصی و مبتنی بر آخرین دستاوردهای پژوهشی در
دستور کار این انتشارات قرار گرفت.

در این‌جا لازم می‌دانم مراتب قدردانی خویش را از سر دبیر مجموعه جناب آقای
دکتر اسماعیل سنگاری ابراز نمایم که با پیگیری‌های لازم و برگزاری جلسات تخصصی با

و اکنون در موزه هنرهای اسلامی برلین به شماره اموال ۱۵۳۸۴ نگهداری می‌شود. در عهد ساسانی، ازدها چونان آفریده‌ای سودمند که در باروری و حاصلخیزی طبیعت سهیم و شریک بود، در نظر گرفته می‌شد.

امید ما بر این است که مجموعه پژوهش‌های نوین تاریخی، که در واقع نگاهی همه‌جانبه به تاریخ و علوم مرتبط با آن دارد، گسترش دانش پژوهشگران و دوست‌داران تاریخ و فرهنگ این مرز و بوم را موجب گردد.

اسماعیل سنگاری

Maison de l'Orient et de la Méditerranée

UMR 5133 Archéorient

Université Lumière Lyon 2

Lyon, France

www.ketab.ir

«ای آل بویه! مرد را جز شما نمی بینم و به خلق شکایت نمی برم که
فرزندش را از دست بدهد. نبخشیدن شما را احسان، کندی شما را
جدیت، خوری شما را عزت و تلخی تان را عسل می بینم...»^۱

سخن گفتن از آل بویه، و به معنای دقیق تر، سخن جدید گفتن از آل بویه، به مانند واکاوی در
بسیاری از سده های تاریخی این مرز و بوم کار دشواری است. در تحولات تاریخی این
حکومت از چند جهت برای ما (مای ایرانی) دارای اهمیت بسزایی است. نکته نخست این که
حکومت آل بویه را میان برده ایرانی حکومت های بعد از اسلام دانسته اند. چرا که می توانستند
برای اولین بار در میان حکومت های عرب نژاد اموی و عباسی و ترکان سلجوقی و سلاجقان
که خاستگاهی خارج از ایران داشتند، سلسله ای را بنیان گذارند که از ایران برخاسته بود.
امور بغداد و بین النهرین مسلط گردد. آنان به خلاف مدعیان پیشین چون صفاریان و ریاریان
از همان ابتدای کار با دریاقت تأیید ضمنی خلیفه راه دستیابی به مرکز قدرت سیاسی جهان
اسلام را هموار ساختند.

اگرچه برخی از محققان حکومت بویهیان را در حد یک امپراتوری ندیده و آن را به
حالتی ماننده به اتحادیه ای نامنظم از حکومت ها تشبیه کرده اند، اما تسلط آنان بر بغداد که

مرکز جهان اسلام انگاشته می‌شد و دست‌کم اقدامات در خور توجه عضدالدوله، در احیای استقلال سیاسی و فرهنگی ایران در دوره اسلامی سهم درخور توجهی داشت. بویه‌یان با وجود تسلط قریب به یک سده بر امور دستگاه خلافت و عزل و نصب برخی از خلفای وقت و علی‌رغم تمایل برخی نیروهای درونی حکومت خویش برای براندازی نظام سیاسی حاکم بر جهان اسلام و تبدیل آن به حکومت امام شیعی، تغییر چندانی در ساخت نهاد خلافت به وجود نیاوردند. از این جهت به نظر می‌رسد روایت‌های برخی از محققان جدید در باب تفسیر تحولات حکمرانی بویهی به‌عنوان قیامی ملی و حتی شیعی بر علیه خلافت عباسی چندان محل اعتنا نیست.

آل‌بویه در اوج تمدن پر نقش و نگار اسلامی بر بغداد استیلا یافتند و با اقدامات‌شان در شمار یک از حاکمان پراج این تمدن قرار گرفتند و بر شکوه و مجد آن افزودند. کتابخانه‌ها، محافل و مجالس علمی و حکمی پرشمار این دوره که از سوی حکمرانان و کارگزاران حکومت حمایت می‌شد، محملی ارزشمند برای بالندگی فکری، اندیشمندان و علمای عصر بود. شمار فراوان از اسناد و کتب گرانسنگ تألیف شده در این دوره، گواهی بر رای آن دسته از پژوهشگران است که دور آل‌بویه را بخشی از «عصر زرین فرهنگ ایرانی» و به تعبیری دیگر، «عصر رنسانس اسلامی» خوانده‌اند. در این میان شاید بتوان تساهل و مدارای فرهنگی بویه‌یان را مهم‌ترین عامل در تحولات فرهنگی و فعالیت‌های یادشده به حساب آورد، زیرا آل‌بویه با وجود تنقید به مذهب شیعه در دستگاه حکومتی خویش، از نیروهای دیگر فرق اسلامی و حتی ملل و نحل گوناگون استفاده کردند امری که در تاریخ دور و دراز ایران نمونه‌های کم‌تری از آن را شاهدیم.

وجه دیگر اهمیت آل‌بویه، اهتمام ایشان برای برپا داشتن و توسعه تشیع است. آنان با احیای شعائری چون عزاداری محرم و جشن‌های مختص شیعیان در شهرها و روستاها و هم‌زمان در تکاپوهای مذهبی این عصر داشتند. تألیف بسیاری از کتب کلامی و فقهی شیعه در این دوره و با حمایت مستقیم فرمانروایان بویهی صورت بست. از سوی دیگر، برآمدن بویه‌یان به‌عنوان حکومتی شیعی تأثیر چشم‌گیری در بسط مباحث فقه سیاسی در اندیشه شیعی و طایفه تعامل این مذهب با مقوله حاکمیت و مباحث مرتبط با آن چون ضروعیت، حدود اختیارات، شرایط حاکم و... داشت.

با عنایت به وجوه یادشده آنچه پیش‌رو دارید کوششی است از سر بضاعت مزجات صاحب قلم، برای شناخت هرچه بیش‌تر جنبه‌های سیاسی، فرهنگی و تمدنی این سلسله. بخش اول کتاب به تاریخ سیاسی سلسله بویهی اختصاص دارد. اهل تحقیق در تدوین تاریخ

سیاسی دودمان بویه‌ی غالباً تاریخ آن‌ها را در سه شاخه فارس، عراق و جبال مورد بررسی قرار داده‌اند. هرچند در طرح کتاب حاضر از این روش استفاده نشده است، اما تلاش بر آن بوده که تاریخ سیاسی آل‌بویه در این شاخه‌های سه‌گانه به صورتی منسجم و در ارتباط با یکدیگر ارائه گردد تا خواننده تصویری یکپارچه از سیر تاریخی ایشان در ذهن داشته باشد.

بخش دوم این اثر به بررسی کارنامه حکومت بویه‌یان در عرصه‌های مختلف تمدن و فرهنگ پرداخته و مطالب آن در شش فصل مجزا ارائه گردیده است: فصل اول اوضاع اقتصادی دوره آل‌بویه و احوال معیشت در آن روزگار را مورد بررسی قرار داده است. در این فصل رسیدیم تا تصویری اجمالی از نظام مالی، اقتصاد کشاورزی و بازرگانی این دوره ارائه شود. فصل بعدی تشکیلات و نظام اداری آل‌بویه اختصاص یافته است. برای سهولت کار نظام اداری بویه‌یان در سه بخش وزارت، دیوان‌ها و نهادهای دینی-سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است. بخش چهارم به سپاه و سیستم نظامی آل‌بویه در تحولات این دوره، فصل مجزایی به آن اختصاص داده شده است. در این فصل طریقه تعامل و تعارضات حاکمیت بویه‌ی با دستگاه نظامی خویش، دیگر جنبه‌های مربوط به نهاد نظامی مانند تعداد، نظام مدیریت سپاه و... توضیح داده شده است.

در فصل مربوط به حیات فرهنگی و عمرانی بر آن است که بویه‌یان چگونه با بسترسازی مناسب و حمایت‌های بی‌دریغ از علم، به دولت علم و فرهنگ شهره شدند. در شرح احوال و آثار برخی از پروردگان دوره بویه‌ی نیز کوشش شده علاوه بر آشنایی با شخصیت‌های علمی و فرهنگی این عصر، شناختی از زمینه‌های فعالیت‌های این اندیشمندان به دست دهیم. در فصل مربوط، هنر و معماری به‌دلیل اهمیت و دیدت‌های موجود و حجم بسیار اندک آثار هنری و معماری برجای مانده از دوره بویه‌ی به‌دلیل از تفاوت‌های ظریف در تقسیم‌بندی و تمایز «آثار هنری» با «صنعتگری ماهرانه» به‌شمار می‌آید.

افزون بر بخش‌ها و فصول یادشده، در پیوست کتاب نیز با ارائه گزیده‌ای از مکتوبات دوره بویه‌ی و گاهشماری از رویدادها کوشیده‌ایم خواننده در فضای ذهنی، تصویری مستقیم و گویاتر از مطالب ارائه شده در متن کتاب برسازد. برای صاحب این قلم چه بسا علم و تجربه چندان در عرصه تحقیق ندارد، دین‌اش به محققان و نویسندگانی که پیش‌تر درباره آل‌بویه و جوانب مختلف این سلسله قلم زده‌اند بسیار سنگین است، امیدوارم همین اندازه که در متن کتاب و پانویست‌ها به آن‌ها ارجاع داده شده، کفایت کند.

نگارنده در تألیف کتابی که در دست دارید از مساعدت‌های استادان و دوستان فراوانی بهره‌جسته و اگر آنچه قلمی شده اندک‌مایه ارجی داشته باشد، بی‌شک مرهون راهنمایی‌های

این عزیزان است و البته اگر لغزشی در آن دیده می‌شود از خطای صاحب قلم است. پیش‌تر و بیش‌تر از همه می‌بایست از دوست جان‌پیوندم، علی هدایتی قدردانی کنم که در طرح کلی کار و تدوین مطالب آن راهنمایی‌های ارزنده‌ای ارائه کرد. از دوستان و همکاران ارجمند، به‌رنگ ذوالفقاری و بهزاد اصغری به جهت کمک‌های شایان توجه‌شان در تکمیل مطالب کتاب سپاسگزارم. از دوست عزیزم اسماعیل سنگاری - دبیر مجموعه - که با جدیت و سخت‌کوشی خاص خود، با تمام کاستی‌های من ساخت، سپاس فراوان دارم. برای ترجمه متون عربی بخش پیوست مدیون دوست عزیز آقای دکتر آیت‌الله قرّمحمدی هستم. از همکاران گرامی، سرکار خانم طاهره امینی و سهیلا کوهنورد که حروف‌چینی مطالب حاصل تلاش من‌هاست سپاسگزارم. تنظیم تصاویر و نقشه‌های کتاب توسط دوست ارجمند و فاضل صادق بیدری‌نیا صورت گرفته است، از ایشان سپاس فراوان دارم. از اولیای امور در پژوهشگاه علمی، انسانی و مطالعات فرهنگی و به‌خصوص استاد گرانقدرم آقای دکتر شهرام یوسفی و معاونت محترم پژوهشی نیز که بخش بزرگی از فرصت و اسباب این پژوهش را فراهم کردند، سپاسگزارم و در پایان از همسر، مهدیه خواجویی که به مانند همیشه برای فراهم کردن شرایط مناسب جهت نگارش کتاب متحمل زحمات فراوانی شد، برای همه خوبی‌هایش و محبت اخیرش سپاسگزارم.

نکته آخر این‌که، به واسطه مشکلات مالی، تحویل این مجیزه مختصر به اولیای محترم نشر پارسه در چند نوبت به تأخیر افتاد. اشک به این امر علاوه بر عذر تقصیر، تذکر توفیق الهی برای اتمام کار است و تبری از حول و قوف این مجیزه آخرین. سپاس اولین و آخرین از آن پروردگار.

فأستل الله التوفیق

صادق حجّتی / تیر ۱۳۹۱

پژوهشگاه علمی، انسانی و مطالعات فرهنگی

s.hojjati@ihc.ac.ir